

การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา Improving the Quality of Life According to Buddhist Principles

พระครูจิตตปทุมรัตน์ (ปัญญาทีโป)^๑

บทคัดย่อ

การพัฒนาประเทศชาติให้มีความเจริญรุ่งเรือง ต้องมีการพัฒนาบุคลากรภายในประเทศของเราให้เตรียมพร้อมสำหรับการรองรับการพัฒนาในสิ่งต่างๆ ดังนั้นการพัฒนาดน การพัฒนาคนของประเทศไทยเราจึงมีความจำเป็น เพื่อการเตรียมตัวเข้าสู่สังคมของประชาคมอาเซียนที่จะเปิดเสรีให้มีแลกเปลี่ยนเรียนรู้สิ่งต่างๆ ภายในกลุ่มประเทศอาเซียน ๑๐ ประเทศในปีพุทธศักราช ๒๕๕๘ คนไทยเราจึงต้องมีการพัฒนาทุกด้านไม่ว่าจะเป็นด้านการศึกษา การขนส่ง การติดต่อสื่อสาร ธุรกิจการค้าต่างๆ จำเป็นต้องมีการพัฒนาควบคู่กันไปกับการพัฒนาบุคลากรของเราให้พร้อมสำหรับศตวรรษที่ ๒๑ เพื่อเป็นการเปิดประเทศของเราให้เป็นศูนย์กลางการกระจายสินค้าและบริการไปทั่วภูมิภาคอาเซียนและเอเชียต่อไป

คำสำคัญ: การพัฒนาคุณภาพชีวิต, หลักพระพุทธศาสนา.

Abstract

The development of country needs to develop the population in the country to be ready to carry on other development. Self-development and human development are necessary for the AEC welcoming in 2015. Thailand has to develop its education, transportation, communication, business and trading in parallel with human development for the 21st century in order to turn the country into a hub for the distribution of goods and services across the ASEAN and Asian regions.

Keyword: Quality of life, Buddhist principle

^๑นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

บทนำ

มนุษย์ทุกคนในพื้นพิภพนี้ย่อมมีความปรารถนาให้มีความเจริญก้าวหน้าของชีวิตทุกคน ความสำเร็จในชีวิต ความมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับ มีเกียรติยศ มีความร่ำรวย มีเงินมีทอง เป็นที่ยอมรับรับจากสังคมและอยากมีความประสบความสำเร็จในหน้าที่การงาน ในแต่ละวันนั้นมนุษย์ต้องดิ้นรนขวนขวายเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ตนเองต้องการ

เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วมนุษย์ทุกคนที่มีความปรารถนาให้ชีวิตของตนเองประสบความสำเร็จในวงสังคมของตนเองแล้วจึงมีความจำเป็นต้องทำทุกวิถีทางเพื่อให้ตนเองได้เข้าถึงจุดหมายปลายทางนั้น ซึ่งการทำทุกวิถีทางดังกล่าวข้างต้นจึงเป็นสิ่งที่เราทั้งหลายต้องนำกลับมาพิจารณาว่าสิ่งที่เราได้กระทำไปนั้นมันเป็นสิ่งที่ถูกต้องตามหลักศีลธรรมอันดีของบ้านเมืองหรือไม่ ดังจะเห็นได้จากข่าวตามสื่อต่างๆ ทั้งทางโทรทัศน์ วิทยุ หนังสือพิมพ์ สื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ รวมทั้งสื่อทางโลกออนไลน์ อินเทอร์เน็ต โลกโซเชียล ฯลฯ อีกมากมายได้เผยแพร่ข่าวการกระทำผิดของบุคคลต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นนักการเมือง ข้าราชการ ทหาร ตำรวจ ประชาชนทั่วไป ที่มีข่าวว่ากระทำการที่ไม่ถูกต้องต่างๆ นานา ดังมีบทประพันธ์ที่ว่า

“เป็นมนุษย์เป็นได้เพราะใจสูง
เหมือนหนึ่งยุงมีดีที่แววขน
ถ้าใจต่ำเป็นได้แต่เพียงคน
ยอมเสียที่ที่ตนได้เกิดมา

ใจสะอาดใจสว่างใจสงบ
ใครมีครบควรเรียกว่ามุนี
เพราะทำถูกพูดถูกทุกเวลา
เปรมปรีดาทุกคืนวันสุขสันต์จริง

ใจสกปรกมืดมัวและร้อนรุ่ม

ใครมีเข้าควรเรียกว่าผีสิง
เพราะทำผิดพูดผิดจิตประวิง
แต่ในสิ่งนำตัวกลัวย่อย

คิดดูเถิดถ้าใครไม่ยอมยก
จงรีบยกใจตนรีบขวนขวาย
ให้ใจสูงเสียได้ก่อนตัวตาย
ก็สมหมายที่เกิดมาอย่าเชื่อน้อย^๑

เราจะเห็นได้ว่าน้ำนั้นย่อมไหลลงสู่ที่ต่ำเสมอ จิตใจของคนเราก็เป็นเช่นเดียวกันกับน้ำนั้นแหละที่เมื่อเราปล่อยที่ไหลจิตใจของเราก็ย่อมคิดไปในสิ่งที่นำพาให้เราทั้งหลายตกต่ำเมื่อนั้น ซึ่งบางครั้งเราอาจจะไม่ได้ตั้งใจที่จะปล่อยให้จิตใจของเราคิดไปในทางที่ต่ำแต่สภาพแวดล้อม บุคคลรอบข้าง สถานที่เวลามันอาจจะพาเราไปสู่สิ่งที่เรียกว่า “จิตใฝ่ต่ำได้เหมือนกัน” ดังนั้น การพัฒนาคุณภาพชีวิต จึงเป็นการพัฒนาตนเองเพื่อให้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ปรับปรุงการดำเนินชีวิตให้สอดคล้องและรองรับกับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

ปัญหาที่สำคัญมีอยู่ว่า แล้วเราจะสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตสู่ความสำเร็จได้อย่างไร และสิ่งที่จะตอบคำถามนี้หนีไม่พ้นที่เราต้องรู้จักตัวเราเองก่อน เพราะตัวเราเท่านั้นที่จะสามารถสร้างความสำเร็จให้กับตนเองได้ดีที่สุด ถ้าเราไม่สร้างโอกาสเองไม่ลงมือกระทำการที่เราปรารถนาเอง ความสำเร็จต่างๆ มันจะมาหาเราได้อย่างไร

ตัวบ่งชี้ว่าคุณภาพชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายว่าจะประสบความสำเร็จในการพัฒนาคุณภาพชีวิตนั้นก็คือ “ปัจจัย ๔” นั่นก็คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค และที่อยู่อาศัย ซึ่งนับว่าเป็นปัจจัยพื้นฐานเบื้องต้นในการดำรงชีวิตที่มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตซึ่งมนุษย์ทุกคนต้องการปัจจัยพื้นฐานเบื้องต้นดังกล่าว

^๑ พุทธทาสภิกขุ, มนุสสธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๖).

ความหมายของการพัฒนาตน

การพัฒนาตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ หมายถึง การทำความเจริญการเปลี่ยนแปลงในทางเจริญขึ้น การคลี่คลายไปในทางดี

การพัฒนาตน หมายถึง กระบวนการปรับเปลี่ยนและจัดระบบ พฤติกรรมให้สอดคล้องกลมกลืนเหมาะสมทั้งในด้านของตนเอง และในด้านการสร้างความสัมพันธ์กับสังคม เพื่อให้เกิดความปรกติสุขในการดำรงชีวิต กล่าวโดยสรุป การพัฒนาตน หมายถึง พัฒนาคุณสมบัติที่มีอยู่ในตัวตนของบุคคลให้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่เจริญขึ้น การทำความเจริญนั้นต้องถูกต้องตามหลักศีลธรรม โดยเน้นทางด้านการพัฒนาจิตใจ เพื่อให้เกิดความปรกติสุขในการดำรงชีวิต

การพัฒนาคุณภาพชีวิต

ชีวิตที่มีคุณภาพย่อมเป็นชีวิตที่ประสบความสมหวัง รู้จักยับยั้งความต้องการทางร่างกาย และความต้องการทางอารมณ์ของตนเองให้อยู่ในขอบเขตที่พอดี สามารถใช้ความรู้สติปัญญาความรู้สึกนึกคิดของตนไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนเบียดเบียนหรือให้โทษแก่บุคคลอื่นในขณะเดียวกันบุคคลจะต้องมีการศึกษาสูงมีความขยันอดทนประกอบอาชีพที่สุจริต เป็นพลเมืองดีมีศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจมีระเบียบวินัยมีกฎเกณฑ์ทางสังคมแสวงหาความรู้เพิ่มเติมรู้จักใช้ความคิดและสติปัญญาแก้ไขปัญหาสุขภาพและการดำรงชีวิตของตนเอง ซึ่งถือว่าเป็นคุณลักษณะของการมีคุณภาพชีวิตที่ดีของบุคคลในอีกระดับหนึ่ง ซึ่งมีแนวทางในการพัฒนา ดังต่อไปนี้

๑. พัฒนากาย เพื่อมุ่งให้ร่างกายมีสุขภาพแข็งแรงสมบูรณ์ ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บและความพิการใด ๆ

๒. พัฒนาทางอารมณ์ เพื่อมุ่งให้อารมณ์มีความสนุกสนานร่าเริง ไม่มีความเครียดหรือวิตกกังวลต่อการเรียน หรือต่อการปฏิบัติงาน ในหน้าที่รับผิดชอบ มีแต่ความเจริญหูเจริญตา เจริญใจ มองโลกในแง่ดีตลอดไป

๓. พัฒนาทางสังคม เพื่อมุ่งให้เป็นคนที่มีเกียรติได้รับการยกย่อง เคารพนับถือการยอมรับความรู้สึกเป็นเจ้าของ และความต้องการเป็นส่วนหนึ่งของสังคม

๔. พัฒนาทางความคิด เพื่อมุ่งให้เป็นคนที่มีความต้องการที่จะรู้และเข้าใจในสิ่งต่างๆ มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ในการคิดค้นหาวิธีการป้องกันแก้ไขปัญหาทั้งหลาย ให้ตัวเองได้ดำรงชีพอยู่อย่างสุขสบาย

๕. พัฒนาทางจิตใจ เพื่อมุ่งให้เป็นคนที่มีคุณค่า มีประโยชน์ต่อชุมชน เป็นที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวทางใจ มีความมั่นใจว่าชีวิตนี้มีคุณค่ามีความสุขหรือมีชีวิตที่ดีกว่าในอนาคต ได้รับความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลาย

๖. พัฒนาทางปัญญา เพื่อมุ่งให้เป็นคนมีความเฉลียวฉลาด สามารถคิดพิจารณาเรื่องต่างๆ ได้อย่างมีเหตุผล ซึ่งปัญญาจะแตกฉานในบุคคลได้นั้น จำเป็นจะต้องมีการศึกษาเล่าเรียนมีความสนใจเอาใจใส่ต่อวิชาความรู้ที่ครูอาจารย์อบรมสั่งสอนเพื่อให้เป็นผู้มีความรู้ความสามารถและนำไปพัฒนาชีวิตที่มีคุณค่าต่อไปภายภาคหน้า

๗. พัฒนาทางวินัย เพื่อมุ่งให้เป็นคนมีระเบียบวินัยในตนเอง สามารถเคารพและปฏิบัติตามภาระหน้าที่ต่าง ๆ ที่มีอยู่ให้อยู่ในกรอบของข้อบังคับของกฎเกณฑ์ที่ได้กำหนดขึ้น ไม่ประพฤติดนนอกนอกลู่นอกทางตามวินัยที่ตนนั้น

สาเหตุที่คนต้องพัฒนาตนเอง

สาเหตุหลักที่คนต้องพัฒนาตนเอง เพราะคนจะเป็นมนุษย์ได้นั้นต้องเป็นผู้ที่มีจิตใจสูง และในหมู่มนุษย์ ผู้ที่พัฒนาตนหรือฝึกตนแล้ว ประเสริฐสุด มีสาเหตุให้พิจารณาว่าเราต้องพัฒนาตนเองดังต่อไปนี้

๑. เพราะคนมีพฤติกรรมหลายอย่าง ที่ผู้อื่นไม่สามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมได้ยกเว้นตนเองตั้งใจจะเปลี่ยนแปลงเท่านั้นเช่นพฤติกรรมทางเพศหรือการที่มีปฏิภริยาทางอารมณ์ เรื่อง ความโลภ ความโกรธ และความหลง เป็นต้น

๒. เพราะพฤติกรรมบางอย่างของมนุษย์ทำลายคุณภาพตน หลายประการเป็นพฤติกรรมที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการมีปฏิภริยาต่อตนเอง เนื่องจากเป็นกิจกรรมทางสมอง เช่นการคิด การใฝ่ฝัน จินตนาการ หรือการวางแผน เป็นต้น

๓. เพราะการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของคนนั้นเป็นเรื่องยากและไม่มีความสุข หากตนเองไม่สมัครใจทำด้วยตนเอง ถ้ารอที่จะให้คนอื่นมาช่วยก็มักไม่สำเร็จ โดยเฉพาะถ้าตนเองขาดความตั้งใจอย่างแน่วแน่

แนวทางในการพัฒนาตนสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิต

การพัฒนาคุณภาพชีวิตเป็นการสร้างรากฐานของระดับการดำรงชีวิตของคนให้ดีขึ้น โดยการให้ความรู้ การฝึกด้านคุณธรรม การส่งเสริมสุขภาพอนามัยการประกอบอาชีพรวมกันอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุข ในประเทศไทยได้มีการสร้างเกณฑ์มาตรฐานของคุณภาพชีวิต

เป้าหมายหลักในการพัฒนาคุณภาพชีวิตคือ การให้มีความสามารถในการพึ่งพาตนเอง จุดเริ่มต้นของการพัฒนาคุณภาพชีวิต คือ เริ่มจากการพัฒนาตนเองซึ่งเป็นหน่วยย่อยของสังคม

การพัฒนาตนตามแนวพุทธศาสนา ได้มีการวิเคราะห์พฤติกรรม (การกระทำของคน) ไว้ในสองลักษณะ คือ

ลักษณะที่ ๑ พฤติกรรมที่ก่อให้เกิดทุกข์ เกิดจากการไม่รู้หรือวิชาตันทา เช่น ความโลภอยากได้ของคนอื่นเกิดการลักขโมยเป็นพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดทุกข์

ลักษณะที่ ๒ พฤติกรรมสลายทุกข์ (การแก้ปัญหา) เมื่อคนเราเกิดความทุกข์จะก่อให้เกิดพฤติกรรมในการแก้ปัญหาคือสร้างปัญญา และฉันทะ เพื่อให้เกิดการศึกษา รู้วิธีการในการแก้ปัญหามาจากพฤติกรรมดังกล่าว

การพัฒนาคูณภาพชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา

แนวทางในการพัฒนาชีวิตตามหลักพุทธศาสนามี ๒ ขั้นตอน ได้แก่

ขั้นที่ ๑ นำสู่สิกขา คือ ขั้นของการฝึกฝนตนเองในการศึกษา การฝึกฝนให้เกิดสมาธิภาวนา ซึ่งเป็นรากฐานของการฝึกและพัฒนาตนเอง ซึ่งประกอบด้วยปัจจัย ๒ อย่าง คือ ๑) ปัจจัยภายนอก (ปรโตโฆชะ) คือ การกลั่นกรองรับเอาคำอบรมสั่งสอนจากพ่อ แม่ พี่น้อง สื่อมวลชนต่างๆ ซึ่งเป็นพื้นฐานในการรับเอาความรู้ สังคม และวัฒนธรรมที่ดีในการพัฒนาตนเองต่อไป ๒) ปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) คือ การรู้จักเลือกปฏิบัติ เลือกหาภักถยามิตร ซึ่งคนมองเห็นประโยชน์และสามารถตีคุณค่าได้ ซึ่งจะต้องมีการฝึกฝน ตามองค์ประกอบด้านการมีสติพื้นฐานเป็นผู้มีศีล มีระเบียบ วินัย เป็นผู้มีความตั้งใจใฝ่สร้างสรรค์ เป็นผู้มีความเป็นมนุษย์อย่างสมบูรณ์ เป็นผู้มีความเชื่อในหลักเหตุผล มีความกระตือรือร้นและการเป็นผู้มีวิจาร์ณญาณหาเหตุผล รู้จักพิจารณาอย่างรอบคอบ

ขั้นที่ ๒ ไตรสิกขา เป็นขั้นการพัฒนาคนอย่างสมบูรณ์แบบ และในขั้นนี้ต้องมี

การศึกษาเรื่องศักยภาพของมนุษย์ ที่สำคัญในการพัฒนามนุษย์ในขั้นนี้คือ ๑) ศีล เป็นการฝึกพฤติกรรม โดยมีวินัยเป็นเครื่องมือในการฝึก ๒) สมาธิ เป็นการฝึกด้านจิต ฝึกด้านคุณธรรม ความมีจิตเมตตา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ๓) ปัญญา เป็นการฝึกในด้านการรู้ การพิจารณา การไตร่ตรองหาเหตุผลของการดำเนินชีวิต

ในขณะที่สังคมโลกกำลังมีการเปลี่ยนแปลงสังคมของชุมชน กำลังได้รับผลกระทบด้านเศรษฐกิจ เทคโนโลยีสมัยใหม่ การที่จะพัฒนาตนเอง ให้เกิดความสมดุล สามารถปรับตนเองให้มีชีวิตเป็นสุขนั้น ควรจะเริ่มสร้างค่านิยมที่เหมาะสมดังนี้

๑. การพึ่งตนเองการขยันหมั่นเพียร และมีความรับผิดชอบ เป็นการฝึกตนเองในความรับผิดชอบ การใช้จ่ายของตนเองและครอบครัว การหารายได้ที่เหมาะสม หลีกเลี่ยงการพึ่งผู้อื่น

๒. การประหยัดและอดออม เป็นการฝึกฝนตนเองเรื่องการใช้จ่ายที่เหมาะสมกับฐานะ

๓. การมีระเบียบวินัย และการเคารพกฎหมาย เป็นการฝึกฝนตนเองในการเคารพกฎ และกติกา ไม่ละเว้นปฏิบัติตามกฎระเบียบเพื่อให้ตนเองสบาย

๔. การปฏิบัติตามคุณธรรมของศาสนา หลักศาสนามุ่งให้ทุกคนทำความดี มีความเมตตากรุณาในแก่นแท้ของศาสนา คือการให้ทุกคนรู้จักวิเคราะห์วิจารณ์ญาณ เพื่อให้เข้าใจวิถีและธรรมชาติของชีวิต

๕. ความรักชาติ ศาสน์ กษัตริย์ ชาติ หมายถึง กลุ่มชนที่มีเชื้อชาติ ศาสนา และวัฒนธรรมเดียวกันมาอยู่รวมกัน ชาติจึงเป็นสมบัติส่วนรวมที่ทุกคนต้องรักและหวงแหนการรวมกันเป็นชาติ การเลือกนับถือศาสนาที่เราเห็นว่าเป็นที่พึงทางจิตใจของตนเองได้และพร้อมกันนั้นเราก็มองพระมหากษัตริย์ที่เป็นที่รักของปวงชนชาวไทยเรานั้นเป็นสิ่งที่ปรารถนาของเราทั้งหลาย

การพัฒนาในระดับที่กว้างไปจากการพัฒนาตนเอง คือ การพัฒนาครอบครัว ครอบครัวเป็นศูนย์รวมแห่งความรัก ความอบอุ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ครอบครัวไทยที่เป็นครอบครัวพื้นฐาน สมาชิกในครอบครัว พ่อแม่ ลูก จะมีความรู้สึกว่าเป็นศูนย์รวมของความรัก ความอบอุ่น และความมั่นคง พฤติกรรมของสมาชิกของครอบครัว หน้าที่ของครอบครัว หน้าที่ของสมาชิกในครอบครัว เป็นพื้นฐานเบื้องต้นของการเป็นประชาธิปไตย สมาชิกในครอบครัวรู้จักบทบาทหน้าที่และการปฏิบัติต่อกัน การแบ่งความรับผิดชอบเป็นส่วนหนึ่ง ซึ่งจะปลูกฝัง วัฒนธรรมของประชาธิปไตยที่เริ่มต้นที่ครอบครัว

บทสรุป

ความสำเร็จเป็นจุดเส้นชัยสุดท้ายของการพัฒนาชีวิตจนสามารถจัดการชีวิตตนให้เกิดคุณภาพได้ตามเป้าหมาย การพัฒนาชีวิตไปสู่ความสำเร็จ มิได้ขึ้นอยู่กับโชคความสลา หรือลิขิตฟ้าชะตากำหนด แต่มันขึ้นอยู่กับความคิดและการกระทำที่เพียบพร้อมด้วยความมุ่งมั่นอดทน ตั้งแต่อดีตติดต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน ความสำเร็จจึงเป็นดอกผลของอดีต จุดเริ่มต้นสู่ความสำเร็จคือการตกลงใจที่แน่วแน่แล้วลงมือกระทำจริงตามที่ตกลงใจไว้นั้นอย่างต่อเนื่องจนบรรลุผล

ความสำเร็จเป็นความสามารถในการแก้ไขปัญหาด้วยสติปัญญาบวกกับการกระทำ ดังที่กล่าวว่าสติปัญญา นำพาสู่การกระทำ นำสู่ความสำเร็จ ความสำเร็จเป็นกำลังใจเป็นพลังที่นำความปิติยินดีมาสู่เรา เป็นกำลังใจหล่อเลี้ยงจิตใจให้เกิดการกระทำต่อไป ความสำเร็จอยู่คนละด้านกับความล้มเหลว ถ้าสิ่งหนึ่งอยู่ที่เหลือต้องไป ความล้มเหลว หลายคนมองว่าเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความผิดหวังเสียใจ แต่ถ้าพลิกกลับเป็นอีกด้านหนึ่งแล้วคิดดูจะพบว่ามันเป็นประโยชน์และมีค่า

ต่อความสำเร็จมาก มันเป็นเพียงปรากฏการณ์ชั่วคราวที่ซ่อนเอาความสำเร็จไว้จึงต้องค้นหาให้พบความเสียใจ ได้บดบังช่องทางที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ ถ้าเราปรับสภาพจิตใจให้อยู่ในสภาวะทางก่อดได้ จะมองเห็นช่องทางนี้ เพราะสภาพของความล้มเหลวทุกอย่างเป็นตัวชี้บอกแนวทางให้ปรับปรุงแก้ไข เป็นจุดที่บอกให้ทราบว่าความสำเร็จอยู่ใกล้ชิดติดกันกับจุดนี้ ผ่านจุดล้มเหลวไปหน่อยเดียว ก็ถึงจุดแห่งความสำเร็จ ถ้าไม่มีจุดนี้เราก็คงไม่ทราบว่าเป้าหมายของเราอยู่

ใกล้ไกลเท่าใดและจะต้องปรับปรุงอีกมากน้อยเท่าใดจึงต้องอาศัยความล้มเหลวนี้เป็นสะพานทอดไป ดังที่กล่าวว่า ความสำเร็จซ่อนตัวอยู่ในความล้มเหลว หรือความผิดพลาดล้มเหลวนำมาซึ่งความสำเร็จ ความสำเร็จทุกอย่างตั้งอยู่บนพื้นฐานของจิตใจที่หนักแน่นมั่นคงจึงต้องสร้างพื้นฐานของจิตใจให้มั่นคงก่อน เหมือนวิศวกรสร้างพื้นฐานของตึกปราสาทให้มั่นคงจึงจะก่อสร้างต่อไปได้ ฉะนั้น

บรรณานุกรม

- ประภาศรี สีหอำไพ. **พื้นฐานการศึกษาทางศาสนาและจริยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **พุทธวิธีบริหาร**. พิมพ์พิเศษ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๙. กรุงเทพมหานคร:มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **ภาวะผู้นำ : ความสำคัญต่อการพัฒนาคน พัฒนาประเทศ**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๖.
- พระมหาสมบุญ สุธมฺโม. **คุณธรรมจริยธรรมกับผู้บริหารการศึกษา**. ภาควิชาบริหารการศึกษา: คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เอกสารอัดสำเนา.
- พุทธทาสภิกขุ. **มนุสสธรรม**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๖.